

Abdülvehhâb Bekir), Kahire 2003, s. 519-520; Ali Akpınar, "Bir Hanım Müfessir Zeyneb el-Gazâlî ve Tefsiri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Sivas 1999, s. 229-255; İbrahim Olatunde Uthman, "Rereading Zaynab al-Ghazâlî's Representations of Muslim Women and Islamic Feminism in the 21st Century", *JQ*, LV/3 (2011), s. 215-232; V. J. Hoffman-Ladd, "Ghazâlî, Zaynab al-", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, II, 64-66.

HATİCE TOKSÖZ

GEIGER, Abraham

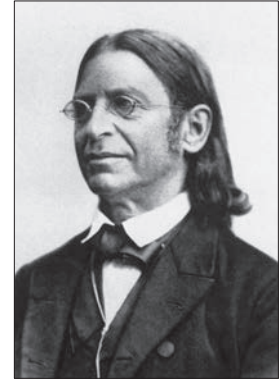
(1810-1874)

Alman yahudi cemaatine mensup
reformist din adamı
ve şarkiyatçı.

Ortodoks yahudi bir ailenin çocuğu olarak Frankfurt'ta doğdu. Erken yaştan itibaren, din adamı ve öğretmen olan babasının gözetiminde geleneksel yahudi din eğitimi aldı; sıkı bir İbrânce ve Talmud öğreniminin yanı sıra Almanca, Grekçe ve Latince öğrendi. Henüz on bir yaşında iken, okuduğu seküler tarih kitaplarının etkisiyle gerek Hz. Mûsâ'nın peygamberliği ve yahudi dini gerekse bu ikisinin Grek ve Roma dinleri üzerindeki etkisiyle ilgili tarihî-tenkidî analizler yapmaya başladı. Bu bakış açısını yetişkinlik döneminde, Yahudiliğin birer taklidi / uzantısı olarak gördüğü İslâm ve Hıristiyanlığa da taşıdı. On dört yaşında babasını kaybeden Geiger için bu dönem, aynı zamanda Ortodoks yahudi inancından sapmaya ve Rabbânî metinlere tenkidî gözle bakmaya başladığı dönem oldu. On yedi yaşında Mişna üzerine bir çalışma kaleme aldı. Eserdeki hareket noktası, Ahd-i Atik hukukuna yani kısmen vahye dayanan Mişna ile, daha çok siyasî karmaşa ortamı ve Hıristiyanlığın zuhurunun bir sonucu olarak gördüğü, gereksiz ayrıntılarla dolu yorumlara dayanan Talmud arasındaki fark idi. Bu ayrım, yine yetişkinlik döneminde öncülüğünü yapacağı Reformist Yahudilik anlayışının temel noktalarından birini oluşturdu.

1829'da kaydolduğu Heidelberg Üniversitesi'nde bir sômestr boyunca filoloji, Süryânice, İbrânce, antik Yunan ve Roma edebiyatıyla ilgili dersler aldı. Daha sonra Bonn Üniversitesi'ne geçerek Doğu dilleri ve felsefe üzerine çalışmaya başladı. Burada önemli şarkiyatçılardan Georg Wilhelm Freytag'ın danışmanlığında Arapça ve Kur'an üzerine yoğunlaştı. Yine Freytag'ın önerisiyle Kur'an'ın yahudi kaynaklarına dayandığı iddiasını ispatlamaya yönelik olarak hazırladığı teziyle

ödüle lâyık görüldü (1832). Latince olarak hazırlanıp bir yıl sonra *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* adıyla Almanca basılan tez (Bonn 1833) Geiger'a Marburg Üniversitesi'nden doktor unvanı kazandırdı (1834). Fakat o yıllarda henüz Alman üniversitelerinin yahudileri profesörlüğe kabul etmemesi yüzünden akademik kariyerine devam edemedi ve Wiesbaden yahudi cemaati için din adamı (rabbi) olarak görev yapmaya başladı (1832-1837). Aynı zamanda, Leopold Zunz'un da aralarında bulunduğu bir grup yahudi âliminin maddî desteğiyle kurduğu ve başta kendisi olmak üzere yahudi araştırmacılarının yazılarını yayımladığı derginin editörlüğünü yürüttü (*Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie*; 1835'te ilk sayısı çıkan dergi 1847'ye kadar aralıklarla basılmıştır). Benimsediği reformist / liberal çizgiyi ibadet düzeninde yaptığı değişikliklerde, daha çok da yazılarında açıkça ortaya koydu. 1838'de Breslau yahudi cemaatine dinî hâkim ve yardımcı rabbi sıfatıyla seçilmesine rağmen mevcut Ortodoks rabbi ve destekçilerinin engellemesi yüzünden ancak 1840'ta göreve başlayabildi. Daha sonra cemaat içindeki liberal grubun üstünlük kazanmasıyla birlikte rabbi konumuna getirildi (1844-1863). Bu süreçte Ortodoks muhalifleri tarafından Sadûkî veya Karâî olmakla suçlandı. Bu suçlamalara cevabı, Sadûkîler'in ve daha sonraki Karâîler'in yorum geleneğini reddedip Tevrat'ın lafzî mânasına bağlı kalan gruplar olduğu, kendisinin ise tıpkı Sadûkî karşıtı Ferîsiler gibi Tevrat'ı zamanın şartlarına uygun biçimde yorumladığı, yani Tevrat'ın ruhuna bağlı kaldığı şeklinde oldu (Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, s. 37). Bu dönemdeki faaliyetleri Reformist Yahudilik hareketinin ve mezhepleşme sürecinin öncüleri arasında yer aldı. Onun Yahudiliğin modern akademik bakış açısıyla, aynı zamanda Hıristiyan önyargısından uzak biçimde çalışılmasına (*Wissenschaft des Judentums*) ve yeni tarzda eğitilmiş din adamı yetiştirecek teoloji okullarının açılmasına yönelik çabaları sonucunda Breslau'da ilk Yahudi Teoloji Fakültesi kuruldu (1854). Ancak fakültenin müdürlüğüne Geiger yerine daha muhafazakâr eğilime sahip olan ve liberal gruptan ayrılarak sonraki ismiyle Muhafazakâr Yahudiliği kuran rabbi Zecharias Frankel getirildi. Yaşadığı hayal kırıklığı ve ailevi sebeplerden dolayı bir dönem tekrar Frankfurt'ta yaşayan, fakat buradaki Ortodoks ortamında aradığını bulamayan

Abraham
Geiger

Geiger yine gerilimli bir süreç sonunda Berlin yahudi cemaatine rabbi olarak tayin edildi (1870). Ertesi yıl burada liberal rabbi yetiştirmek için kurulan fakültede (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums) Yahudilik profesörü unvanıyla görev aldı. Bu son döneminde yine ağırlıklı olarak kendi yazılarının ve akademik yazışmalarının yer aldığı yeni bir derginin de editörlüğünü yaptı (*Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, 1862-1874). 1874 yılında Berlin'de öldü.

Geiger, Yahudilik'te zamanın şartlarına göre, fakat belli bir teoloji ve sistem çerçevesinde reform yapmaya ve onu modern Batı kültürünün aslı bir unsuru haline getirmeye yönelik gayretlerine ve bu yöndeki radikal fikirlerine rağmen pratik sebeplerden dolayı yahudi dinî uygulamaları açısından ılımlı bir reform anlayışını desteklemiştir. Talmud'un ve hatta büyük ölçüde Tevrat'ın vahiy mahsulü olma özelliğini sorgulayan Geiger buna paralel olarak sünnet olma ve kaşer gibi kuralların, ibadet dili olarak İbrânce'nin modern yahudiler için gereksiz olduğunu düşünse de bu kurallardan toptan terkinde karşı çıkmıştır. Öte yandan Yahudiliği monoteist ve etik unsurlara sahip evrensel bir din şeklinde tanımlamasına, yahudi millî kimliği ve mesih inancına yönelik atıfları dua kitabından çıkarmasına rağmen yahudilerin dinî dehasına ve evrensel monoteizmi temsil etme misyonuna vurgu yapmak suretiyle yahudi özgüvenini pekiştirmeye çalışmıştır.

Diğer iki monoteist dine yönelik görüşleri bakımından da önemli bir yahudi yazarı olan Geiger'ın Hıristiyanlık ve İslâm üzerinden ortaya koyduğu temel tez, dünya çapında önemli birer tarihî hadise olarak gördüğü her iki dinin kaynağının da Yahudilik olduğu şeklindedir (*Judaism and Its History*, s. 13). Geiger, başından itibaren Hıristiyanlığın ortaya çıkış süreci ve Hıristiyan teolojisiyle yakından ilgilenmiş,

bilhassa son dönemlerinde kaleme aldığı polemik yazılarında hıristiyan karşıtı bir tavır benimsemiş; hıristiyan âlimlerinin Yahudiliği ihmal ettikleri ve çarpıttıkları düşüncesinden hareketle Yahudiliğin Batı kültürünün temelindeki asıl yapıcı unsur olduğunu ve Hıristiyanlığa ait bütün olumlu unsurların varlığını Yahudiliğe borçlu bulunduğunu ileri sürmüştür; Hıristiyanlığı monoteist ve liberal yahudi geleneği (Ferîsîlik) üzerinde ifsat edici etki oluşturmak ve paganizme geri dönüşü temsil etmekle suçlamıştır (Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, s. 48; Geiger, *Judaism and Its History*, s. 156-160). İslâm söz konusu olduğunda ise Ortaçağ boyunca İslâm'ın ilmin temsilcisi ve koruyucusu olduğu, Hıristiyanlığın aksine tolerans ortamı sunduğu noktalarına dikkat çekmiş; bununla birlikte saf monoteizm vurgusu başta olmak üzere İslâm'ı teşkil eden temel kavram ve unsurların çoğunun Arap yarımadasında yaşayan yahudiler yoluyla Yahudilik'ten alındığını, İslâm'ın geri kalmış Arap kültürü ve coğrafyasında yeşermesine paralel olarak teolojik ve etik noktalarda noksanlıklar taşıyan, yavan ve kaba bir din olduğunu iddia etmiş; ayrıca önceki yazarlardan farklı olarak Hz. Muhammed'i davasında samimi bulmakla birlikte onun cahil ve zevk düşkününü olduğu, dolayısıyla peygamberliğe uygun bir karaktere sahip bulunmadığı ön yargısını tekrarlamıştır (*Judaism and Islam*, s. 24-25; *Judaism and Its History*, s. 248-259; bu görüş İbn Meymûn tarafından da dile getirilmiştir). Geiger, bütün bu görüşlerinin çıkış noktasını oluşturan doktora tezinde, Kur'an'ın Hz. Muhammed tarafından yazıldığı varsayımından ya da ön kabulünden hareketle İslâm peygamberinin yeni bir din ortaya çıkarmadığı, bilakis Yahudiliği model aldığı ve Yahudiliğe ait literatür, kıssa ve kavramları (cennet, cehennem, yeniden dirilme, ilâhî muhasebe vb.) kullandığı şeklindeki iddiayı ileri sürmüştür. Bu tezden hareketle sonraki hıristiyan ve yahudi yazarları bu iddialara benzer çalışmalar ortaya koymuştur (I. Gastfreund, H. Hirschfeld, J. Horowitz, I. Goldziher, A. Katsh gibi yahudi yazarları yahudi etkisi üzerinde dururken A. Harnack ve J. Wellhausen gibi hıristiyan yazarları hıristiyan etkisini öne çıkarmıştır).

Fakat Geiger'in, Ahd-i Atîk'te yer almayan veya onunla farklılık taşıyan Kur'an kıssalarının dayanağı olarak gösterdiği Rabbânî literatürün önemli bir kısmının (*Yalkut Şimoni*, *Pirke de Rabbi Eliezer*,

Midraş Tanhuma, *Targum Yerusalmi* vb.) İslâm'dan sonra yazıldığı tesbitinden hareketle (Strack – Stemberger, s. 304-305, 329, 351-352) onun kıssalar üzerinden ortaya koyduğu birçok görüş sonraki Kur'an araştırmacıları tarafından çürütülmüş, muhtemel bir etkileşimin Geiger ve takipçilerinin iddia ettiği gibi yahudi literatüründen Kur'an'a değil Kur'an'dan yahudi literatürüne doğru olabileceği görüşü dile getirilmiştir (meselâ bk. Wheeler, CXVIII/2 [1998], s. 153-171). Wheeler'in yukarıda belirtilen makalesinde, Geiger ve diğer oryantalistlerin (Wensinck, Schwarzbaum, Obermann vb.) Kur'an'daki kıssalarla daha sonra İslâm âlimleri tarafından -Kur'an kıssaları ile Ahd-i Atîk / Talmud kıssalarını ilişkilendirmek amacıyla- yapılan yorumları birbirinden ayırmayıp aynı zeminde değerlendirdiklerine, bu şekilde Kur'an ile Ahd-i Atîk kıssaları arasındaki muhteva ve anlatım farkını göz ardı ettiklerine dikkat çekmesi bilhassa önemlidir (a.g.e., s. 153-154). Öte yandan Geiger'in, Kur'an'ın Hz. Muhammed tarafından yazıldığı tezini ispatlamak adına çoğu Kur'an teriminin İslâm peygamberi tarafından İbrânicé veya Ârâmicé'den alındığı şeklindeki iddiası şarkiyatçılar arasında genel kabul görmekle birlikte sonraki bazı şarkiyatçılar, söz konusu terimlerin bir kısmının İslâm'ın ortaya çıkışından önce ve bazan İbrânicé dışındaki diller (Etiyopyaca, Süryânice vb.) yoluyla Arapça'ya girdiğine ve Arapçalaştığına dikkat çekmiştir (meselâ bk. Jeffery, s. 88-89, 96; Jeffery tarafından belirtildiği üzere bu görüş esasen Süyûtî'ye aittir).

Eserleri. 1. *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen? Eine von der Königl. Preussischen Rhein-universität gekrönte Preisschrift* (Bonn 1833). Filolojik-tarihî metodun Kur'an'a uygulanması bakımından bir ilk oluşturmuş çalışması, Hindistan'daki bir hıristiyan teşkilâtı tarafından misyonerlik amaçları doğrultusunda İngilizce'ye tercüme ettirilmiş (trc. F. M. Young, *Judaism and Islam*, Madras 1898), bu tercüme daha sonra Moshe Perlmann'ın mukaddimesiyle birlikte tekrar basılmıştır (New York 1970, ed. G. D. Cohen). **2.** *Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judenthums* (Breslau 1857; ilâveli 2. baskı, Frankfurt 1928). Geiger'in Grekçe, Ârâmicé ve Süryânice Tanah çevirileri üzerine yaptığı orijinal analizler ve metin tenkidi eşliğinde ikinci mâbed dönemindeki Yahudiliği ele aldığı çalışmasıdır. Eserde

bilhassa Sadûkiler'in muhafazakâr-aristokrat anlayışına karşı Ferîsîler'in liberal-demokrat çizgiyi temsil ettiği ve Reformist Yahudiliğin Ferîsî çizginin devamı olduğu vurgulanmakta, aynı zamanda Katolikler ile Sadûkiler ve Protestanlar ile Ferîsîler arasında benzerlik kurulmaktadır. **3.** *Sadducäer und Pharisäer* (Breslau 1863). Müellifin Sadûki-Ferîsî ayrışması üzerinden Hıristiyanlığın kökenlerini ele aldığı makalesinin müstakil baskısıdır. **4.** *Das Judenthum und seine Geschichte* (I-III, Breslau 1865-1871; *Judaism and Its History*, I, London 1866; *Judaism and Its History in Two Parts*, New York 1911). Geiger'in Frankfurt ve Berlin'de verdiği konferanslardan oluşan bir diğer önemli çalışmasıdır. Yahudiliği ortaya çıktığı ve geliştiği ortam içinde değerlendiren kitapta genel olarak din ve Yahudiliğin mahiyetiyle alakalı bahislerin ardından yahudi tarihinin bölünmüş krallık döneminden milâttan sonra XIII. yüzyıla kadarki dönemi ele alınmaktadır. Eserde Hıristiyanlık, bilhassa bu dinin ortaya çıkışı ve gelişimi yanında Yahudilik'le ilişkisi ve İslâm bahislerine de ayrı bölümler halinde yer verilmektedir. **5.** *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah* (Breslau 1845). Mişna İbrânicé üzerine bir çalışmadır. **6.** *Parschandatha: die nordfranzösische Exegetenschule* (Leipzig 1855). Kuzey Fransa'daki yahudi tefsir ekolüyle ilgilidir.

Geiger'in basılmış diğer çalışmaları arasında İbn Meymûn (1850) ve İbn Cebriol (1867) üzerine birer çalışma, Karâî âlimi ve apolojist İsaak Troki ile (1853) Kabala ve Hıristiyanlık eleştirisiyle bilinen Venedikli yahudi âlimi Leon Modena (1853) hakkında eleştirel birer risâle, Yehuda Halevi'nin divanının neşri (1851) ve Reformist Yahudilik anlayışına göre düzenlenmiş iki dua kitabı (1854, 1870) yer almaktadır. Ayrıca şarkiyat, Sâmi dilleri ve İslâm çalışmaları üzerine önemli dergilerden olan *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'ta düzenli olarak yazıları yayımlanan Geiger'in risâle, vaaz, mektup ve makaleleri oğlu Ludwig Geiger tarafından *Abraham Geigers Nachgelassene Schriften* adı altında derlenmiştir (I-V, Berlin 1875-1878). Geiger'in akademik yazışmaları, kitaplarının bazı bölümleri, verdiği bazı vaazlar ve önemli makalelerinin İngilizce tercümeleri ise biyografisiyle birlikte *Abraham Geiger and Liberal Judaism* adıyla basılmıştır (ed. Max Wiener, trc. E. J. Schlochauer, Philadelphia 1962).

BİBLİYOGRAFYA :

A. Geiger, *Judaism and Islam* (trc. F. M. Young), Madras 1898; a.mlf., *Judaism and Its History* (trc. C. Newburgh), New York 1911; L. Geiger, *Abraham Geiger: Leben und Lebenswerk*, Berlin 1910; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Kahire 1957; *Abraham Geiger and Liberal Judaism* (ed. Max Wiener, trc. E. J. Schlochauer), Philadelphia 1962; J. J. Petuchowski, *New Perspectives on Abraham Geiger*, Cincinnati 1975; H. L. Strack – G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Minneapolis 1996; S. Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, Chicago 1998; a.mlf., “Geiger, Abraham”, *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, VII, 412-415; K. Koltun-Fromm, *Abraham Geiger's Liberal Judaism*, Bloomington 2006; W. M. Brinner, “Judaism and Islam by Abraham Geiger”, *JAOS*, XCIII/1 (1973), s. 76-77; N. Stillman, “The Story of Cain and Abel in the Qur'an and the Muslim Commentators: Some Observations”, *JSS*, XII/2 (1974), s. 231-239; B. M. Wheeler, “The Jewish Origins of Qur'an 18:65-82: Reexamining Arent Jan Wensinck's Theory”, *JAOS*, CXVIII/2 (1998), s. 153-171; Özcan Hıdır, “İslâm'ın Yahûdî Kökeni Teorisi ile İlgili İddialar ve Çalışmalar”, *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1, İstanbul 1998, s. 155-168; H. Hill, “The Science of Reform: Abraham Geiger and the Wissenschaft des Judentum”, *Modern Judaism*, XXVII/3, Oxford 2007, s. 329-349; A. Neuwirth, “Orientalism in Oriental Studies? Qur'anic Studies as a Case in Point”, *Journal of Qur'anic Studies*, IX/2, London 2007, s. 115-127.

SALİME LEYLA GÜRKAN

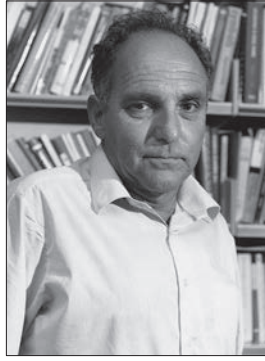
GELLNER, Ernest

(1925-1995)

**Müslüman toplum modeli üzerinde
çalışmalar yapan
Avrupalı sosyal bilimci.**

Paris'te Çek yahudisi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Çocukluk yıllarını Prag'da geçirdi. 1939'da ailesiyle birlikte İngiltere'ye göç etti. Oxford Üniversitesi'nde ve London School of Economics'te sosyal antropoloji öğrenimi gördü. Felsefe, siyaset bilimi, sosyal teori ve sosyolojiyi de içine alan geniş bir alanda akademik çalışmalarında bulundu. 1962 yılından itibaren London School of Economics'te felsefe ve 1984'ten itibaren Cambridge Üniversitesi'nde sosyal antropoloji profesörü olarak görev yaptı. 1993'te Prag'daki Central European University'ye bağlı Center for the Study of Nationalism'e direktör tayin edildi. 5 Kasım 1995'te Prag'da öldü.

XX. yüzyılın en etkili entelektüellerinden biri olan Gellner'in akademik çalışmalarının önemli bir bölümünü İslâm ve müslüman toplumları sosyolojisi üzerine yaptığı araştırmalar oluşturmaktadır. Kuzey Afrika Müslümanlığı ile ilgili olan doktora tezi *Saints of the Atlas* adıyla yayımlanmıştır (bk. bibl.). Türkiye, Fas,

Ernest
Gellner

Cezayir, Tunus, Mısır ve Kazakistan başta olmak üzere çeşitli müslüman ülkeleri ziyaret eden ve buralarda konferanslar veren Gellner, İslâm ve müslüman toplumlar üzerine kaleme aldığı iki önemli kitabın yanı sıra otuzun üzerinde makale yazmıştır. Gellner'in İslâm'la ilgili en önemli çalışması *Muslim Society* adlı eserinin esasını teşkil eden “Flux and Reflux in the Faith of Men” başlıklı denemesidir. Büyük ölçüde İbn Haldûn, David Hume, Max Weber ve Marshall G. S. Hodgson gibi müelliflerin çalışmalarına dayanan bu eserde bütün geçmiş ve mevcut müslüman toplumlar hakkında genel bir yorumu hedef alan bir müslüman toplum modelini ortaya koymaktadır. Gellner, İbn Haldûn'un tezinden hareketle kendi din anlayışlarına sahip olan şehir ve kabile yapıları arasında bir diyalektik bulunduğunu söylemiş, İslâm'ın merkezî özelliğinin şehirli “yüksek / havas İslâm'ı” ile kırsal “halk / avam İslâm'ı” arasındaki ayrımı olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre bu iki İslâm biçimi sabit ve keskin sınırlara sahip olmasa da yine birbirinden farklı gelenekleri yansıtmaktadır.

Yüksek ya da havas İslâm'ı tüccar burjuva sınıfına mensup ulemânın temsil ettiği, şehirli orta sınıfın değerlerini yansıtan İslâm'a karşılık gelmektedir. Söz konusu değerler düzen fikri, dinî kurallara riayet, dinî bilinç ve öğrenim vurgusunun yanı sıra hurafeye ve duygusal aşırılıklara yönelik hoşnutsuzluktan meydana gelmektedir. İslâm'ın tâvîzsiz tevhid anlayışını ve şer'î yapısını öne çıkaran havas İslâm'ı, Tanrı ile insan arasında aracı kabul etmeme tavrına ve genel olarak dindar ve kitâbî eğilime sahiptir. Buna karşılık hurafeye ve tevesüle dayanan avam İslâm'ı ise dinî bilgiden ziyade büyüye (bilhassa muska yazımı) ve kurallara bağlılıktan çok vecde ve cezbe önem vermektedir. Avam İslâm'ının en ayrıcalıklı özelliği, vefnin ölmüş biri olmaktan çok yaşayan biri olarak kabul edildiği evliya kültürüdür.

Gellner'a göre her iki dinî gelenek de sosyal yapı içerisinde belli bir fonksiyon icra etmektedir. Kabileler içinde ve kırsal kesimde hâkim olan tarikat yapıları, gruplar arasında arabuluculuk yapmak, ticarî vb. münasebet temin etmek, okuma yazması olmayan kesimin kitâbî dinle özdeşleşmesini sağlayacak şekilde dinî sembolizm oluşturmak suretiyle kırsal bölge şartlarında önemli hizmetler görmektedir. Halk İslâm'ı geleneği ayrıca vecde dayalı ritüeller sayesinde fakir kesime içinde buldukları sosyal şartlardan mânevî kaçış imkânı da sunmaktadır. Yüksek İslâm ise şehirli nüfus yanında belli ölçüde toplumun tamamı kutsal metinler tarafından belirlenen kanun ve nizamını teşkil etmekte, böylece gerektiğinde âdil olmayan bir devlet düzenine karşı direnişi de harekete geçirmektedir. Bu iki sistem çoğunlukla birbiriyle uyum halinde olsa da toplumda zaman zaman, halk İslâm'ını yüksek İslâm biçimine dönüştürmeyi amaçlayan tecdid / reform hareketleri şeklinde gün yüzüne çıkan bir gerilim de kendini göstermektedir. Fakat yüksek İslâm'a mensup reformistlerin halk İslâm'ını dönüştürmeye çalışması, bir süre sonra da halk İslâm'ının tekrar güç kazanması şeklindeki döngü modern şartlar karşısında değişime uğramıştır. Siyasal gücün merkezileşmesi ve devletin modern teknoloji sayesinde etkin bir yönetim sergilemesi, ordu ve ekonomiye tamamen hâkim olması halk İslâm'ının sosyal temelini zayıflatmış, dinî bağlılığın halk İslâm'ından kitâbî, köktenci bir İslâm biçimine doğru kaymasına (tek tip ümmet fikri) yol açmıştır. Kısacası modernitenin oluşturduğu yeni şartlar kitâbî, püriten karaktere sahip şehirli İslâm anlayışının gücünü arttırmış ve seküler güce karşı duruşunu kuvvetlendirmiştir. Bu durum yenilikçi ve köktenci İslâmî hareketlerin yükselişini de açıklamaktadır.

Gellner'in sunduğu müslüman toplum modeli hem tarihî hem de modern bağlamda tenkide tâbi tutulmuş, İslâm ve Hıristiyanlık tarihlerine farklı gözlüklerle bakmak, İslâm'ı Ortadoğulu, Hıristiyanlığı Avrupalı sosyal oluşumlara eşitlemekle eleştirilmiştir. Gellner ayrıca genellemeye gittiği, “ulemâ” gibi kavram ve unsurların değişik tarihî bağlamlarda ve muhtelif müslüman toplumlarda farklı mânalar / fonksiyonlar üstlendiğini göz ardı ederek bu kavramları sosyolojik ve politik sabitler olarak gördüğü için tenkit edilmiştir. Gellner'ı eleştirenler, özellikle Sâmî Zübeyde (Samî Zubaida), farklı ve kimi zaman